

Gireidi
ya **3**

Bugu Khulwane ya zwit̄ori zwa vhatuku

TSHIVENDA

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

Bugu ya

2

Kushumiselwe kwa Bugu Khulwane:

Zwiṭori zwi
re buguni iyi:

1 Mafhelo a
vhege a sa
hangwei

Sa mudededzi, vha tea u pulanelna na u dzudzanyela nyito ya u vhala na vhagudi kiłasini yavho. Kanzhi musi hu tshi itiwa zwa u vhala na vhagudi, mudededzi u shuma na kiłasi yothe. Fhedziha, arali kiłasi yo hulesa, zwi nga vha khwine u shuma na tshigwada kana tshipida tsha kiłasi. Kha vha vhe na vhułanzi uri vhana vho dzula zwavhuđi nahone vha a kona u vhona Bugu Khulwane lune vha do kona u vhala zwo የwalwaho.

Nga tshifhinga tsha u vhala na vhagudi የwana u guda kufarelwe kwa bugu, u i imisa nga ndila kwayo, u fhenda masiaṭari nga ndila kwayo. Zwi alusa ndivho ya tshivhumbeo tsha bugu – gwati ወ phanda (khvara), mathomo, magumo, gwati ወ murahu na dzina. Hu vha u sumbedza vhagudi maitele a u vhala khathihi na u sumbedza ndeme ya u alusa zwikili zwa vhana zwa u thetshelesa, u amba, u vhala, u humbula, u elekanya na u የwala vhunga i ተhodeya ya CAPS. Hu vha hu u itela:

U alusa zwikili zwa u thetshelesa na u amba.
U alusa zwikili zwa u vhala zwine zwa kha di simuwa.
U fhindula mbudziso dzi no kwama tshiṭori.
U shela mulenzhe kha therisano, vha tshi amba nga u tou sielisana.
U ola na u ita matambwa a zwiṭori.
U shumisa zwifanyiso kha u humbulela uri tshiṭori tshi amba nga mini.
U shumisa ndila ya u vhala na vhagudi sa murango wa u የwala na vhagudi.

U dilugisela tshikhala tsha u vhala Bugu Khulwane

Kha vha vhe na vhułanzi uri vhana vhothe vha a kona u vhona iyi bugu. Arali kiłasi yo hulesa kha vha shume na tshigwada tshiṭuku.

Zwi nga shumea arali vha tshi nga tou imisa bugu iyi nga yothe u itela uri vha si ተwe vho i gagadela musi vha tshi khou vhala (Kha vha lavhelese ndaela dzi no vha vhudza nga kuimisele kwa bugu dzi re kha gwati ወ bugu ወ murahu.)

Kha vha shumise ruļa kana tshisumbi kha u sumba na u tevhela maipfi zwenezwi vha tshi khou vhala. Arali vha tshi ታđa u ombedzela ipfi ኃjgede, vha nga nambatedza kumbammbiri kha ipfi ገeneļo u itela u እ khetha kha marīwe kana vha ita 'kufasiterevhuļolo'. Vha dzhia kupida kwa bammbiri kwa tshivhumbeo tsha rekithiengelle vha tshea buli ወ rekithiengelle nga ngomu, vha dzhia kubammbiri uku vha ku vhea kha zwe zwa የwalwa u itela uri hu vhonale ipfi ገithihi fhedzi.

Tshikhala tsha u thoma tsha u vhala na vhagudi

Tshikhala tsha u thoma tshi sedzesna u diphina ha vhagudi khathihi na u vhona marīwalwa lwa u thoma, vhagudi vha tshi khou sumbedza vhuđipfi havho malugana na marīwalwa.

Kha vha fhende tshiṭori tshire tsha do vhalwa. Kha vha ambe nga zwifanyiso zwi re ngomu.

Kha vha ri vhagudi vha humbulele tshiṭori vho disendeka nga ተhoho/dzina na zwifanyiso.

Kha vha ደivhadze vhagudi maipfi maswa kana a no kondā musi hu sa athu vhalwa tshiṭori.

Kha vha ite magaraṭa a maipfi a u ደivhadza maipfi maswa.

Kha vha vhale tshiṭori vha tshi shumisa u tsukunya ha muvhili na ipfi እ no enda እ tshi shanduka. Luvhilo na khalo zwi ende zwi tshi shanduka. Kha vha shumise luambomirađo (gestures) na luambotshifhaļuwo (facial).

Kha vha tevhedzele zwe zwa የwalwa nga u sumba maipfi nga lutanda kana ruļa zwenezwi vha tshi khou vhala, u itela uri vhagudi vha kone u vhona zwine vha khou vhala. Vhagudi vha do kona u livhanya mibvumo na zwiga zwi re kha እo siṭari. Hezwi zwi do dovha zwa vha thusa u vhona uri muthu u vhala a tshi bva kha tsha monde a tshi ya kha tsha uļa (u buđa) na u bva n̄ha a tshi ya phasi (u tsitsa) Kha vha shumise tshikhala itsi kha u gudisa vhana 'luambo lwa bugu' sa: maipfi, fhungo, siṭari, muňwali, dzina/ḥohō na zwiře.

Kha vha tende vhagudi vha tshi shela mulenzhe kha tshiṭori nga u bulu mafurase ake a khou dovhola sa tsumbo, "Axaxaee, a wo ngo fara nne wo fara mudzi wa mučlume! Shonee!") Tshiṭori tshithihi tshi tea u vhalwa luvhili kana luraru u itela u fha vhana tshikhala tsha u ita khorasi (ndovhololo) ya zwipiđa zwa maipfi, vha ita matambwa kana u anetshela hafhu zwipiđa zwa tshiṭori nga maipfi avho. Zwi khagala uri nyito dza u anetshela tshiṭori na u tshi vhalela n̄ha zwi tea u langwa nga vhuimo ha ndivhaluambo ya mugudi.

Tshikhala tsha vhuvhili tsha u vhala na vhagudi

Kha tshikhala tsha vhuvhili hu shumisna marīwalwa eneo mathihi fhedzi ho sedzesna u shela mulenzhe ho gaduwaho ha u vhala. Mudededzi u shumisa therisano dzi no itelwa u alusa ማlukanyo ya maipfi, u ደivha na u ተalusa (decoding), nzudzanyo ya maipfi fhungoni (girama, mupeleļo, na zwiřwe).

Zwi kha vhone sa mudededzi, vha kunge vhagudi vha pefesese zwi tevhelaho: zwithu zwo tou gandiswaho (bugu), zwipiđa zwa bugu, mibvumo (foniki), phetheni dza luambo, zwiřirathedzhi zwa u topola maipfi na tholokanyandivho kha vhuimo ho fhambanaho ha vhagudi (zwa tswititi / ወtheraļa, zwa nzudzanyohafhu (reorganisation), zwa khumbulelw (inferential), ndingo/mipimo (evaluation) na mbudziso dza phimadzangalelo (appreciation questions)).

Tshikhala tsha vhuraru tsha u vhala na vhagudi

Kha tshikhala tsha vhuraru tsha u vhala na vhagudi, vhagudi vha tea u vhala marīwalwa nga vhone vhańe vha ita nyito dza u amba, dza ndowenđowe na dza u የwala dze dza disendeka nga ayo marīwalwa.

Hune zwa konadzea, marīwalwa a U vhala na Vhagudi a tea u ri swikisa kha U የwala na Vhagudi hune mudededzi a sumbedza nga u tou fanyisela kuňwalelwe kwa zwithu. Vhagudi vha sika marīwalwa ngeno mudededzi e ene mutshimbidi na muňwali (scribe). U sumbedza kuňwalele kwa zwithu nga u tou fanyisela zwi thusa u lugisela vhagudi nyito dza u የwala dzine vha do ተangana nadzo phanda.

1

Mafhelo a vhege a sa hangwei

O vha e mafhelo a vhege ane nda
tea u ya u dalela vhomakhulu wanga
bulasini yavho. N^{ñe} na khonani yanga
ya mbiluni Daza ho vha hu kale ri sa imi
u amba nga Iwendo ulwu.

Mudededzi washu, mufumakadzi Vho
Stewl, vho vhuya vha ri wanedza ri
tshi khou ^ñekedzana zwibammbiri zwa
Iwendo ulu fhedzi zwi si ri shushedze.

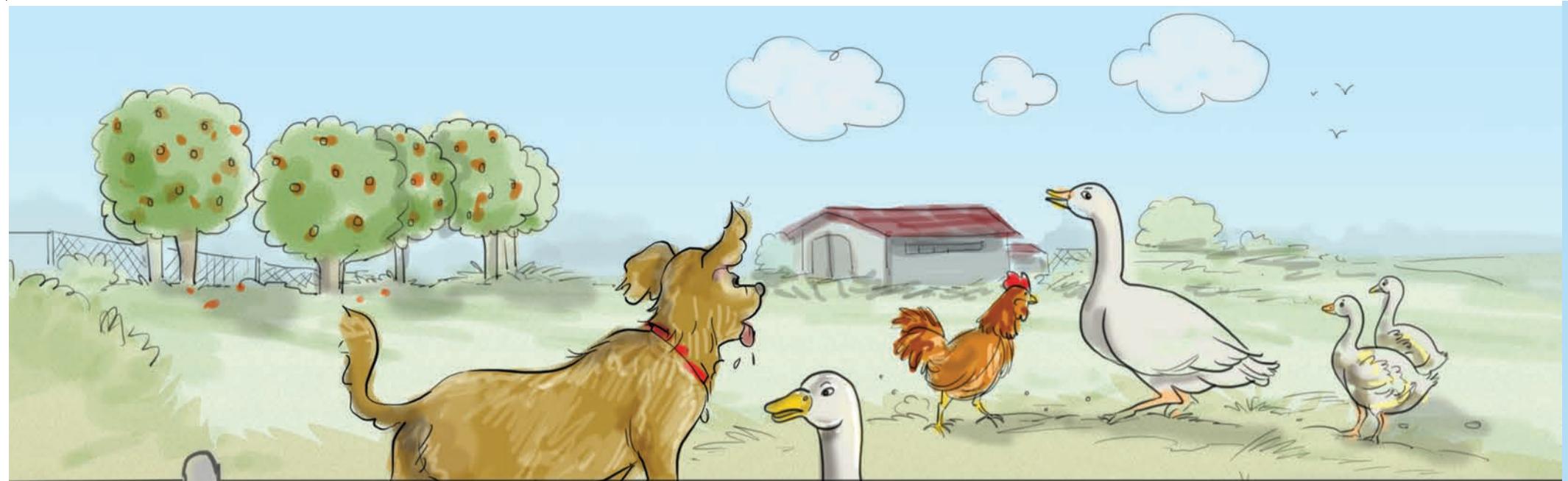
Bulasini ro vha ri tshi hu funa nga
maanda. Ho vha hu na masekwa,
mabilipili, khuhu, donngi, mmbwa, thoho,
ri sa hangwi na mbudzizwirole tharu.

Tshitumba tsha mbudzi tsho vha
tshi tsini na tshitale tsha donngi.

Zwibudzana izwi zwi na vhukuse
vhudenya, ndevhe dza makapakapa
na mato a madonodono, nanga dzo
khotheaho dzi re vhukati ha thoho.

Mugivhela muñwe na muñwe, vhomakhulu
wanga who vha vha tshi ambara
magammbutswu na magaweni vha kumba
thukhwi tshitumbani tsha mbudzi.

Tshitumba tsha hone tsho vha tshi
tshi vha na thukhwi na matope.

Musi ri tshi tou dzhena afha bulasini,
nda zwi pfa uri hu na zwe khakheaho.
Vhomakhulu wanga vho vha vha so ngo
ima getheni uri vha ri tanganedze.

“Kha vha vhone, Mma, ho itea zwiñwe
zwithu hafha fhethu. Makhulu
na Gugu khevhala vho ganama
tshitumbani tshi re na tshika.”

“Iwe vhatu! Dzila mbudzi tharu,
Matsangaluwa, Lyla na Billy dzi ngafhi
zwino? Dzi nga vha dzo taha hafhu!
Benjamin, inwi na Daza iyani u dzi
sedza, nne ndi do vha ndi tshi khou
thusa mukalaha na mukegulu.”

Matsangaluwa, mbudzi yo leraho
vhukuma nge ya lelwa nga mmbwa,
yo vha i sa fani na dzinwe. Yo vha
i sa ṭalukanyi uri i mmbwa kana
mbudzi, kana muthu naa. Makhulu
vha mukalaha vho vha vho i alusa nga
u tou i mamisa bodelo. Musi i tshee
kubudzana yo vha i tshi dobedzela
matshakatshaka a zwiliwa khathihi na u
edela masofani!

Matsangaluwa yo vha yo thanya
nga maanda lwe ya vha i tshi anzela
u hakulula mukolotedzo wa gethe ya
ṭaha, idzi dzinwe mbudzi dzo i sala
murahu.

Lyla yone yo vha i na vhutswu ho
dombelaho na yone yo vha yo tou
ṅaliwa nga mme. Billy, yone ya kalesa
kha dzot̄he, yo vha i mbudzi i no dzula
yo sinyuwa nahone i tshi dzulela u
gemb̄a vhathu. Ndo zwi ḫivha uri ndi
yone yo ganamisaho mukalaha na
mukegulu!

Ra ḥavhanya ra gjidima ri tshi ya tsimuni. Idzi mbudzi vhuraru hadzo dzo vha dzi tshi khou ḫiphin̄a nga hatsi na mipfa zwe zwa vha zwi tshi kha ḫi tou bva u geriwa na u gayiwa.

Ngavhe ro vha ri tshi nga dzi litsha zwadzo henefha, fhedzi ho kanya u sa vha na luhura lwa ḫaraṭa nahone idzi mbudzi dzi pfana na maluvha a thengokhulu a phurothii a vha ha Nathe. Ra vhidzelela maipfi e fhasi. “Matsangaluwa, Billy, Layla, idani ngeno”. Billy ya mbo thoma u fukula fhasi nga khwanda.

Ndo thoma nga u ya kha Matsangaluwa.
Nda swika nda i hevhedza n̄devheni ra
tshimbila ro vhambela i sa dini. Lyla ya
tevhela Daza, ra mbo dīdzi vhuedzedza
tshitumbani.

Makhulu na Gugu vho vha vho no bva
tshitumbani. Mme anga vho vha vho
sedzesesa vhukuma vha vha na vhutanzi
uri a vho ngo huvhala lwe zwino vha vha
vho no dzula kha zwidulo tshitupuni tsha
murahu.

Ra hoñā tshitumba ra humela u
dzhia Billy. Ro i vhofha mukulo nga
tshiangaladzi (bannda la mmbwa),
ra vhofha thambo ndapfu khalo ra i
kokokodza ra vhuya nayo tshitumbani i
tshi khou tzemba.

Nduni ro wana ro vhetshelwa
mabisikitsi o tou bakiwaho hayani na
Milo.

“Ro livhuha Gugu,” ndi ri^{ne} ri tshi
vhidzelela mazha. Mabisikitsi a Gugu o
vha e oneone kha ri^{ne}.

Gugu vho vha vhe na mmbwa ^thanu:
Jasmine, Joya, Carlo, Big Dog na
Ditto. Vhu^tanu hadzo dzo vha dzo
tou pa^ta mahaya dza vho aluswa nga
vhomakhulu wanga.

Jasmine yo vha i tsadzi ya milenzhe
milapfu i no difara sa mukololo, ya
vhukuse hu no penya nahone i na ma^to
mahulwane a vhulenda.

Mmbwa idzi dzo vha dzi na mushumo muhulwane afha bulasini. Big Dog yo vha i libwa lihulu le la ita vhukonani na bilipili li no pfi Goosey. Musi ri tshi vhidza Big Dog uri i de i dzhie shambo, Goosey na ene o vha a tshi vhilahela uri a hu na tshee ra mu fhavho tsha u la. Ra gidimela nduni ra ya ra wanela Goosey vhurotho.

Joya yo vha i mmbwa ya Gugu. Ndi kale vhe vhothe u bva tshee nda thoma u talukanya zwithu. Yo vha i tshi funa Gugu nga maanda lwe ya vha i tshi guludana tsini navho tshifhinga tshotho.

Ditto na Carlo dzo vha dzi mmbwa
thukhu dze dza vha dzi sa fhambani.
Dzo vha dzi tshi linda khuhu uri dzi
si liwe nga phunguhwe dzi no dzhena
afha bulasini.

Bulasini ya vhomakhulu wanga ho vha
hu na damu lihulu. N^{ñe} na Daza ro
vha ri tshi takalela u bambela ngomu.
Nga li tevhelaho nga matsheloni n^{ñe},
Daza na idzi mmbwa thanu ro ita
mbambe ri tshi ya damuni u bambela.

Jasmine yo vha i tshi pfana na u
bambela. Hu na tshiñwe tshif hinga
tshe nda farwa nga kirempe khulu ndi
madini, Jasmine ya da ya nkokodza
nga tshanda nda bvela khunzikhunzini
dza damu. N^{ñe} na Daza ro vha ri tshi
pfa ro tsireledzea tshif hinga tshothe
musi Jasmine i tsini.

Nga murahu ha musi ro ṭwa ro ḫigeda
damuni, tshif hinga tsha u switula tsha
swika. Musi ri ndilani ya u humela mudini
ra pfa ‘beee’, u mukosi wa u hanganea.
Ngwana ine ya kha ḫi tou bva u dzwaliwa
yo vha yo fashwa tshitakani tsha mipfa.
“Daza, nthuseni u fashulula ngwana iyi
mipfani,” ndi tshi mu humbelo.

Nga murahu ha u lwa nazwo, ra kona u
fashulula ḫla ngwana. Ya tshimbila i tshi
ya ha mme ayo vhe vha vha vho ri sedza,
vho lindela.

Ra swika hayani ra anetshela muñwe na
muñwe zwe ra ita. “No ita zwone,” hu amba
makhulu. “Ni na zwinzhi zwine na ḫo zuwisela
khonani dzanu tshikoloni matshelo!”

Lwendolunyanyuli vhukuma! Bulasini ri
a hu funa.

Ri elelwa zwiitei zwi so ngo ḫowelwaho.

Zwithu zwi a fhela.

Bugu Khulwane. Ri a vha tanganedza kha tsielano ya Bugu Khulwane. Bugu Khulwane iyi ndi tshipida tsha Tsielano ya Rainbow yo ṭandavhuwaho i no katela bugu dza mishumo. khuvhanganyamainwalwa, bugu dza u vhala na phosifara. Ri na fulufhelo ja uri vha do wana uri izwi zwitiori zwa mifuda yo fhambanaho zwi a shumisea kha u funza nahone vhagudi vhavho vha do diphinaga u tshenzhela u vhala ha musi mudededzi a tshi vhala na vhagudi.

Tshitatamennde tsha Pholisi tsha Kharikhulamu na U Linga (TSHIPOKHALI/CAPS) Tsha Vhuimo ha Muteo tshi topola U vhala na Vhagudi sa tshinwe tsha zwipiда zwi re na ndeme zwa tshirathedzhi tsha u vhala. U vhala na Vhagudi hu anzela u itiwa mađuvha mavhili u swika kha mađa nga vhege vhana vhođe vha tshi vhala mainwalwa a no fana. Bugu dza Mishumo na dza u vhala dzi nga kona u vha thusa u ita mushumo wo raloh.

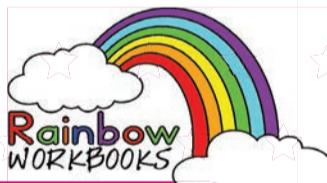
Fhedziha, u vhala na vhagudi hu no shumisa Bugu Khulwane i re na maleđere madenya ndi yone ndila kwayo ya u vhala ha lusaka ulu ngauri vhagudi vha a kona u vhona maipti na zwifanyiso. Vha a kona u tevhela zwine vhone vha khou vha vhalela zwi tshi di fana na musi vha tshi khou anetshelwa zwitiori hayani. Ndi mafhungo mahulwane uri vhagudi vha dzule vho tou tanga iyi Bugu Khulwane, u itela uri vhođe vha kone u vhona na u vhala zwo īwalwaho. Maleđere madenya a re buguni idzi a ita uri zwi leluwe u vhalela n̄tha vhana vha re na tshivhalo nga tshifhinga tshithihi vho dīgeda, hu si na mazhuluzhulu. Bugu khulwane dzi re kha tsielano iyi dzi fundedza vhagudi vhavho zwitiori, zwirendo, zwidate na mitambo khathihi na mafhungomatsivhudzi na mainwalwa a zwifanyiso (a girafiki).

Ndi mushumo wavho, sa mudededzi, u ita uri izwi zwitiori zwi nyanyule vhana khathihi na ita uri hune vhana vha vha hone hu a takadza na u nyanyula. U shumisa Bugu Khulwane zwi ita uri vha kone u vhalela vhagudi nga ndila ine ya nga ita uri vhone na vhagudi vhavho vha dīfihelwe. Ri na fulufhelo ja uri bugu iyi i do vha thusa u ita ngauralo.

Minwe mihungulo ya kushumiselwe kwa Bugu Khulwane

- Kha vha shumise muhwenga wa puļasitiki i no vhonadza sa tshikhurumedzi tsha Bugu Khulwane yavho. Zwi nga thusa arali mudededzi na vhana vha tshi nga īwala kha puļasitiki iyi.
- Kha vha īwale kha tshikhurumedzi itsi nga pene i no phumulea nga madi.
- Kha vha shumise kiļipi ya "bulldog" kha u perečedza tshikhurumedzi kha Bugu Khulwane.

ISBN 978-1-4315-2926-1

ISBN 978-1-4315-2926-1

THIS BOOK MAY NOT
BE SOLD.

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

Published by the Department of Basic Education
222 Struben Street, Pretoria
South Africa

© Department of Basic Education
First edition 2016

The Department of Basic Education has made every effort to trace copyright holders but if any have been inadvertently overlooked, the Department will be pleased to make the necessary arrangements at the first opportunity.

The Big Books in this series are available in all languages. They were developed by a team of UNISA Language and Education experts as part of their Community Engagement contribution to South Africa's education sector.

Author: V McKay

Kha vha ȳiitele tshitende tshavho tsha Bugu Khulwane

Vha tea u shumisa:

- Khadibogisi lo aṭamaho u lingana na Bugu Khulwane yo vuliwaho (594 mm) na vhulapfu haļo kararu (1360 mm).
- Theipi ya Maskini
- Kiļipi kana phekhisidzi no do fara khadibogisi.

Kha vha shumise theipi ya masikini kha u ȳuma zwipiđa zwa khadibogisi. Kha vha pete khadibogisi vha ite fureme ya A vha perečedza tshiraho na nga phanda nga kiļipi sa zwe zwa sumbedzwa kha tshifanyiso tshi re afho fhasi.

